

УДК 355/359–5

СЕПАРАТИЗМ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Сьомін Сергій Валерійович,
доктор політичних наук, професор

Розглянуто сепаратизм як науковий і практичний феномен. Проаналізовано сучасний стан вітчизняного правового поля в галузі захисту суверенітету, територіальної цілісності та протидії сепаратизму. Запропоновано шляхи підвищення ефективності забезпечення державної безпеки в умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні.

Ключові слова: державна безпека, територіальна цілісність, право нації на самовизначення, сепаратизм, сецесія.

Сепаратизм (від лат. *separatus* – окремий, *separatio* – відокремлення) – це теорія, політика та практика відокремлення, відокремлення частини території країни з метою утворення нової самостійної держави або отримання статусу дуже широкої автономії. Він призводить до порушення суверенітету, єдності й територіальної цілісності держави, принципу непорушності кордонів та, як свідчить практика, є джерелом гострих міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Причинами проявів сепаратизму часто-густо є грубі порушення прав людини (етносів), національних, расових і релігійних груп (меншин).

У контексті захисту національної безпеки держави сепаратизм – це територіально-політичний рух, метою якого є відокремлення від країни частини її території та створення незалежної держави. Під сепаратизмом також слід розуміти теоретичні розробки (програми, декларації) та будь-які цілеспрямовані дії щодо досягнення певною територією своєї незалежності [6, с. 197–216].

Аргументація сепаратизму зазвичай зводиться до радикального розуміння принципу самовизначення. Міжнародні норми визначають право народів на самовизначення як право територіальних громад (а не етнічних груп!) створювати власну систему самоуправління згідно з демократично висловленою волею, але не на шкоду решті населення [13, с. 343]. При цьому самовизначення – це право брати участь у важливому для суспільства політичному процесі. Натомість сепаратизм означає вихід території проживання прибічників відокремлення зі складу держави, розділення (розпорошення) більш широкої культурної та політичної спільноти.

Найважливіша риса будь-якої держави – її суверенітет, верховенство публічної влади на власній території та незалежність у зовнішньополітичних зносинах. Принцип невідчуженості території означає, що будь-яка частина країни не може бути відчуженою, передана іншій державі (оголошена незалежною), крім як унаслідок самостійного вільного рішення самої країни [1, с. 45].

У міжнародному праві закріплено принцип рівноправ'я та самовизначення народів. Цей принцип підтверджено в багатьох міжнародних правозахисних документах, зокрема у Декларації принципів міжнародного права щодо дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. Способи реалізації цього права – це «створення суверенної й незалежної держави, вільне приєднання до незалежної країни (об'єднання з нею) або встановлення будь-якого іншого політичного статусу» [7, с. 10].

Використання принципів невідчуженості території та права на самовизначення є вельми популярними в сучасній міжнародній політиці. При цьому досить активно використовується політика «подвійних стандартів». Якщо дроблення держави є вигідним – це «національно-визвольний рух». А якщо ні, то це «сепаратизм».

Крім того, заслуговує на увагу ще один підхід щодо трактування права на самовизначення, який стверджує, що глобалізація взагалі робить досить умовними такі терміни, як суверенітет і загалом сам інститут національної держави. А відтак слід усіма засобами юридично й політично підтримувати право народів на самовизначення, включаючи сецесію (відокремлення) від «держав-невдач» (*failed states*) [2; 10; 12, с. 57–58].

Нині на планеті фактично не існує жодного континенту, повністю позбавленого проявів сепаратизму в тому чи іншому вигляді. За нашою оцінкою, налічується близько сотні активних сепаратистських рухів, які вимагають надання широкої автономії чи самовизначення для певного географічного регіону.

З наукової точки зору сепаратизм прийнято поділяти на два види: релігійний та етнічний. Тобто в першому випадку – рух релігійної меншини за відділення, а у другому – певного етносу. Крім того, сепаратизм розрізняється за цілями, які переслідують певні групи людей. По-перше, виділяють сепаратизм, метою якого є відділення і утворення нової незалежної держави (курдський сепаратизм у Туреччині, уйгурський сепаратизм у Китаї та Середній Азії).

По-друге, сепаратизм, спрямований на відділення та приєднання до іншої держави (наприклад, рух за приєднання до Монголії автономного регіону Китаю Внутрішньої Монголії).

По-третє, сепаратистські рухи, прагненням яких є не від'єднання, а лише отримання більшої автономії при збереженні регіону у складі держави (наприклад, боротьба за розширення прав автономії Корсики у Франції).

Сепаратизм розрізняється і за особливостями самого процесу протікання цього явища у розвинених країнах і країнах, що розвиваються.

Також виділяють види сепаратизму за групами протестантів та вимогами, які вони висувають. Наприклад, існують такі три типи вимог: вимога ущемлених політичних та економічних вигід, вимога незалежності, а також боротьба корінних народів за права і землю. Якщо поділяти протестувальників на групи за їхнім соціальним становищем, то виступи еліт обумовлені потребою у владі, середніх класів – національною дискримінацією, а нижчих шарів – негативними соціально-економічними чинниками.

Як свідчить практика, сепаратистські конфлікти на етнічному ґрунті спалахують здебільшого тоді, коли загальне соціально-економічне становище у країні різко змінюється на гірше, та (або) коли виникає політична нестабільність.

Основою виникнення сепаратизму часто є не суто етнічний, а етнорелігійний (етноконфесійний) чинник. Наприклад, протистояння між католиками та протестантами (Північна Ірландія, Квебек), католиками і православними, між представниками традиційних вірувань і послідовниками неорелігій. Але здебільшого найнепримиреннішими є ісламські фундаменталісти, які конфліктують із православними (Косово, Північний Кавказ, Північний Кіпр), католиками (Боснія і Герцеговина, Південні Філіппіни), індуїстами (Кашмір) та буддистами (М'янма).

Отже, як свідчить практика, майже в усіх випадках сепаратистської сецесії колишніх частин, зокрема й під час розпаду країн, а також під час подібної на сепаратизм деколонізації залежних територій, центральна влада перешкоджала утворенню нових незалежних держав. Здебільшого цьому передували національно-визвольні та громадянські війни (збройні конфлікти) – від швидкоплинних до затяжних. Але досить часто, зокрема і щодо більшості суб'єктів СРСР, відбувалося «безболісне розлучення».

За нашою оцінкою, нині у світі налічується близько 51 основних епіцентрів сепаратизму, які разом охоплюють територію у 12,7 млн км² із населенням у понад 220 млн осіб. Такий аналіз виокремлює шість географічних типів сепаратизму. До західноєвропейського типу належить 8, східноєвропейського – 13, ісламського – 6, азіатського – 14, африканського – 6 і американського – 4 таких проявів сепаратизму. При цьому у 20 епіцентрах конфлікту мають збройний характер, що особливо є характерним для Азії.

Стратегічні пріоритети, № 3 (32), 2014 р.

До найбільш типових проявів сепаратизму на території сучасної Європи належать: **Бельгія** – Фламандський регіон, Валлонський регіон; **Боснія і Герцеговина** – Республіка Сербська, Герцег-Босна; Боснійські території, Республіка Західна Боснія; **Велика Британія** – Корнуолл, Англія, Гібралтар, Гернсі, острови Джерсі, Мен та Уайт, Північна Ірландія, Шотландія, Шотландські острови, Уельс, Уессекс, Йоркшир; **Греція** – Епір, Ікарія; **Данія** – Фарерські острови; **Іспанія** – Країна Басків, Каталонія, Валенсія, Балеарські острови, Галісія, Андалусія, Арагон, Астурія, Кантарія, Канарські острови, Кастилія, Леон; **Італія** – Паданія, Валле-д'Аоста, П'ємонт, Ломбардія, Інсубрія, Південний Тіроль, Венето, Фріулі-Венеція-Джулія, Лігурія, Емілія, Тоскана, Марке, Умбрія, Сардинія, Сицилія, Південна Італія; **Румунія** – Трансільванія, Секуйський край; **Франція** – Країна Басків, Бретань, Корсика, Ніцца, Савойя, Ельзас, Нормандія, Оксітанія та ін.

Зазначимо, що сепаратистські рухи організували низку всесвітніх і регіональних міжнародних організацій. Головною з-поміж них є Організація націй і народів, що не мають представництва (англ. *Unrepresented Nations and Peoples Organization, UNPO*). Це міжнародна неурядова організація, мета якої полягає у захисті інтересів корінних народів, що не мають власних держав і (або) мешкають на окупованих (спірних) територіях. Заснована вона у 1991 р., налічує близько 50 членів, кількість яких постійно змінюється, і позиціонує себе як аналог ООН.

Крім того, пострадянські незнані й частково визнані території організували Співдружність незваних держав (Союз незваних держав, СНД-2). Це об'єднання незваних держав на пострадянській території, а саме Республіка Абхазія, Нагірно-Карабаська Республіка, Придністровська Молдавська Республіка, Південна Осетія. Організацію засновано у 2000 р. у Тирасполі. Її вищий орган – Рада міністрів іноземних справ (сайт організації – *community-dpr.org*).

У Європейському Союзі діє Європейський вільний альянс (англ. *European Free Alliance, EFA*) – об'єднання різних європейських політичних партій, які представляють інтереси національних меншин та (або) борються за політичний суверенітет або самоврядування для своєї країни (регіону). Заснована у 1981 р. Станом на кінець 2012 р. в альянсі представлено 7 членів Європарламенту, понад 30 політичних партій. У Європарламенті *EFA* входить до коаліції з партією Зелених.

Стратегічні пріоритети, № 3 (32), 2014 р.

Крім того, існує футбольний союз команд незваних територій (*NF-Board*), який проводить чемпіонати *VIVA* на зразок союзу та чемпіонатів визваних країн *FIFA*.

Мета даної статті – дослідження сепаратизму як науково-практичного феномену, його історичної та географічної ретроспективи; аналіз сучасного стану вітчизняного конституційно-правового поля у сфері захисту суверенітету, територіальної цілісності та протидії сепаратизму; розроблення пропозицій щодо підвищення ефективності забезпечення державної безпеки в умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні.

Аналіз чинного українського законодавства свідчить, що відповідно до Конституції України наша держава є унітарною, а її територія в межах існуючого кордону є цілісною й недоторканою [5, ст. 2]. Крім того, в Основному Законі визначено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. При цьому оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканості покладаються на Збройні сили України [5, ст. 17]. Окремо в Конституції наголошується, що на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом [5, ст. 17].

Утворення й діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підриг її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань [5, ст. 37].

Саме Конституція визначає роль та місце Президента України щодо забезпечення державної незалежності й національної безпеки, покладаючи на нього обов'язки Верховного Головнокомандувача ЗС України та надаючи останньому право очолювати Раду національної безпеки і оборони, вносити до ВР України подання про оголошення стану війни, приймати рішення про загальну (часткову) мобілізацію та введення воєнного стану, надзвичайного стану тощо [5, ст. 106].

Окремо зазначено, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності

й цілісності державної території, поєднання централізації та децентралізації при здійсненні державної влади, збалансованості й соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій [5, ст. 132].

Законом України «Про основи національної безпеки України» з-поміж основних реальних і потенційних загроз національній безпеці в контексті захисту територіальної цілісності та протидії сепаратизму визначено такі:

- посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав;
- спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав;
- розвідувально-підбивна діяльність іноземних спеціальних служб;
- загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність;
- можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;
- спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань і намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;
- прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України;
- недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності;
- можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами;
- нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося;
- небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління ЗС України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності;
- незавершеність договірно-правового оформлення та недостатнє облаштування державного кордону України;
- можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин і релігійних громад;

• загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України [4].

У Воєнній доктрині України визначені ознаки сепаратизму, які можуть передувати збройній агресії, а саме:

- висування територіальних претензій;
- заклики або спроби щодо перегляду наявних державних кордонів;
- нарощення угруповань військ та озброєнь поблизу кордонів України, створення нових, розширення і модернізація наявних військових баз та об'єктів;
- створення або закупівля нових, а також модернізація наявних систем озброєння і військової техніки, насамперед наступального характеру, що призводить до порушення балансу сил;
- активізація розвідувальної діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також іноземних організацій проти України;
- здійснення інформаційно-психологічних заходів щодо дестабілізації соціально-політичної обстановки, міжетнічних та міжконфесійних відносин в Україні або її окремих регіонах і місцях компактного проживання національних меншин;
- застосування політичних і економічних санкцій проти України;
- підтримка сепаратизму;
- виправдання застосування воєнної сили як засобу вирішення міждержавних спорів;
- послаблення законодавчих обмежень щодо застосування воєнної сили за межами власної території;
- порушення державами міжнародних угод, договорів про нерозповсюдження зброї масового ураження, засобів її доставки, здійснення контролю над озброєннями, обмеження і скорочення озброєнь або вихід з них (припинення участі в них) [3].

Нині на побутовому рівні під терміном «сепаратизм» розуміється злочин. Заклики до від'єднання від території України – це є особливо тяжкий злочин. Адже територію країни, де проживає величезна кількість людей переважно однієї національності, віросповідання та об'єднаних спільним бажанням жити краще, розділяти просто недопустимо, а заклики до від'єднання необхідно розцінювати як злочин.

У Кримінальному кодексі України немає статті, яка прямо визначала би відповідальність за сепаратизм. Для того щоб його кваліфікувати, пропонується звернутися до ст. 110 КК України «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України». На наше переконання, сепаратизм підлягає кримінальній відповідальності за ст. 110 КК України. Стратегічні пріоритети, № 3 (32), 2014 р.

раїни саме тому, що його наслідками є порушення територіальної цілісності й недоторканності території нашої держави.

При цьому ст. 110 КК України знаходиться у розд. 1. Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України». За своєю правовою природою злочини цього розділу є особливо тяжкими, саме тому відповідальність за них дуже сувора.

8 квітня 2014 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (реєстраційний номер 4524–1), яким суттєво підвищила відповідальність за вчинення сепаратистських дій.

Збереження територіальної цілісності України є одним із найголовніших завдань держави, а суворе покарання є стимулом дотримуватися правомірної поведінки. Посилення кримінальної відповідальності за сепаратизм підтримує більшість українських громадян, це не лише бажання народних депутатів.

До міжнародних договорів, які мають гарантувати територіальну цілісність України та унеможливити зовнішню підтримку сепаратистських рухів на нашій території, слід віднести такі.

1. Статут Організації Об'єднаних Націй, – у якому у п. 4 ст. 2 прямо наголошується, що «усі Члени ООН утримуються у своїх міжнародних відносинах від загрози силою або від її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим шляхом, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй». Відповідно до цього Статуту всі країни, що його підписали, зобов'язані неухильно дотримуватися його вимог. При цьому їхні зобов'язання за Статутом превалюють над будь-якими іншими міжнародними зобов'язаннями [11].

2. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, підписаний 5 грудня 1994 р. у м. Будапешт президентами України, РФ, США та прем'єр-міністром Великої Британії. У ньому зокрема йшлося про таке:

- РФ, Велика Британія і США підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України;

- РФ, Велика Британія і США підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи

Стратегічні пріоритети, № 3 (32), 2014 р.

не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом ООН;

- РФ, Велика Британія і США підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги;

- Україна, РФ, Велика Британія і США будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань [8].

3. Меморандум про підтримку миру та стабільності в Співдружності Незалежних Держав, який було підписано 10 лютого 1995 р. у м. Алмати главами держав Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, РФ, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан та Україна [9]. У ньому, зокрема, зазначалося:

- держави-учасники Співдружності будуть утримуватися від військової, політичної, економічної та інших форм тиску одна на одну;

- держави, що підписали цей Меморандум, мають намір припинити у відповідності із своїм національним законодавством створення і діяльність на своїх територіях організацій, груп або окремих осіб, спрямованих проти незалежності, територіальної цілісності і недоторканності кордонів або на загострення міжнаціональних відносин, а також на зазіхання ззовні на державний устрій держав, що підписали цей Меморандум;

- держави підтверджують непорушність існуючих кордонів один одного і виступають проти будь-яких дій, що підривають їхню непорушність, а також будуть вирішувати усі суперечки, що виникають з питань кордонів і територій, тільки мирними засобами;

- у випадку виникнення ситуації, що зачіпає інтереси безпеки будь-якої держави, що підписали цей Меморандум, вона може звернутися до інших держав-учасниць Співдружності з проханням невідкладно провести консультації;

- держави утримуються від будь-якого прямого або непрямого втручання у внутрішні справи іншої держави-учасниці, що підписали цей Меморандум;

- вони будуть сприяти об'єктивному висвітленню суспільно-політичних процесів в інших державах-учасницях Співдружності;

- держави зобов'язуються не підтримувати на території інших держав-учасниць сепаратистські рухи, а також сепаратистські режими,

якщо такі виникнуть; не встановлювати з ними політичних, економічних і інших зв'язків; не допускати використання ними територій і комунікацій держав-учасниць Співдружності; не надавати їм економічної, фінансової, військової та іншої допомоги.

Висновки

1. Що більша країна, то більше в ній етнічних меншин, які незадоволені своїм становищем. Ідеал етнічно однорідної держави є недосяжним, оскільки суперечить демократії. Але при цьому, як засвідчує аналіз, популярна ідейна основа сепаратизму – право нації на самовизначення – досить неоднозначно тлумачиться та має різні форми, які не завжди відповідають сепаратизму. Крім того, у міжнародному законодавстві право нації на самовизначення має чіткі обмеження й процедури.

2. Принцип самовизначення народів передбачає різні способи політико-територіальної організації суспільства щодо внутрішньодержавних відносин: створення суб'єктів федерації, реорганізацію місцевого самоврядування, екстериторіальні форми національно-культурної автономії тощо. Право утворити державу (приєднатися до іншої країни) є найвищою формою самовизначення. Якщо територіальна громада все ж наполягає на сецесії, мають бути дотримані чіткі правові умови: конституційні норми права на сецесію, закони щодо порядку виходу зі складу держави, процедури передачі повноважень тощо. При цьому повинні визначатися гарантії та механізми захисту громадян, автономних територій, суб'єктів федерації та самої країни в цілому, а також має бути встановлений перехідний період, під час якого вирішуються всі питання захисту прав та інтересів сторін.

3. Відповідно до міжнародного права рішення щодо відокремлення має прийматися виключно на референдумі в умовах миру і демократії, які забезпечуються легітимною владою. Самовизначення повинно відбуватися виключно за умов абсолютного рівноправ'я

всіх громадян, пріоритету прав людини без переваг для корінних (титульних) етносів, без будь-якої дискримінації населення іншого етносу. Сецесія може бути застосована виключно на конституційних засадах і за умов того, що всі інші способи розв'язання існуючих суперечностей вичерпано.

4. Аналіз законодавства України свідчить, що в нашій країні сформовано достатню нормативно-правову базу, яка має забезпечити незалежність і територіальну цілісність держави. Питання стоїть лише в ефективній реалізації прийнятих законів, більш активному застосуванні військових та спеціальних формувань проти терористів (злочинців). При цьому особливої актуальності набуває проукраїнська інформаційно-роз'яснювальна та пропагандистська діяльність і в Україні, і на міжнародній арені. Терористи-сепаратисти, які не складуть зброю, не припинять бойові дії, мають бути фізично знищені. У стратегічній перспективі рівень життя в Україні має відповідати європейським стандартам і тим самим це мінімізує економічний складник сепаратистських проявів.

5. Анексія Криму, неприхована підтримка сепаратистських і терористичних угруповань на сході України є остаточною руйнацією з боку РФ міжнародної системи безпеки, яка й так уже була вельми зруйнованою, зважаючи на події у Гренаді (1983 р.), Нікарагуа (1984 р.), Югославії (1999 р.) та Іраку (2003 р.). Ми стали свідками прямої військової агресії, яка не може бути зупиненою без адекватної військової протидії. Всі заходи винятково дипломатичного врегулювання та сподівання на дотримання міжнародних домовленостей показали свою неефективність.

6. Враховуючи сучасний економічний стан України та боездатність вітчизняних військових формувань, є всі підстави ініціювати відмову від позаблокового статусу нашої держави та розгорнути діяльність задля приєднання України до потужного військово-політичного альянсу. Це сприятиме вирішенню питань національної безпеки України в умовах дієвої системи колективної безпеки.

Список використаних джерел

1. *Бабурин С. Н.* Территория государства : правовые и геополитические проблемы / С. Н. Бабурин. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1997. – 480 с.
2. *Бьюкенен А.* Сецессия. Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства / А. Бьюкенен. – М. : Рудомино, 2001.
3. *Про Воєнну доктрину України* : указ Президента України від 15.06.2004 р. № 648/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>
4. *Про основи національної безпеки України* : закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV (редакція станом на 19.04.2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/964-15

5. *Конституція України* // Відомості Верховної Ради України (ВВР) – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. *Крылов А.* Сепаратизм : истоки и тенденции развития / А. Крылов. – М. : Знание, 1990. – 62 с.
7. *Международное право в документах.* – М. : Межд-ные отношения, 1982.
8. *Меморандум* про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї : Міжнародний документ від 5.12.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158
9. *Меморандум* про підтримку миру та стабільності в Співдружності Незалежних Держав (укр/рус) // Дипломатический вест. – МИД Российской Федерации, 1995. – март (№ 3).
10. *Старовойтова Г. В.* Национальное самоопределение : подходы и изучение случаев / Г. В. Старовойтова. – СПб. : Лимбус Пресс, 1999.
11. *Устав* Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда : Міжнародний документ від 26.06.1945 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010
12. *Тарасов А.* Право народов на самоопределение как фундаментальный демократический принцип / А. Тарасов // Свободная мысль. – 2002. – № 9.
13. *Тишков В. А.* Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2003.